

O'ZBEK, RUS VA INGLIZ TILLARIDAGI FE'L FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TIZIMIDAGI SEMANTIK HODISALAR

Usmonova Umidaxon Hamzaxon qizi

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

usmonovaumida95@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20116512>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, rus va ingliz tillaridagi fe'l frazeologik birliklar tizimida kuzatiladigan semantik hodisalar qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan tahlil etiladi. Frazeologik sinonimiya, antonimiya, polisemiya va omonimiya hodisalari misollar asosida ko'rib chiqiladi. Uch tilning frazeologik fondidagi semantik munosabatlar universal va milliy-spesifik xususiyatlar kontekstida o'rganiladi. Maqola frazeologiya, semantika va kontrastiv tilshunoslik sohalari kesishmasida joylashgan bo'lib, ko'p tilli frazeografiya uchun nazariy asos yaratishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *frazeologik birlik, semantik hodisalar, fe'l frazeologizmlari, sinonimiya, antonimiya, polisemiya, qiyosiy tilshunoslik, o'zbek tili, rus tili, ingliz tili.*

Frazeologiya tilshunoslikning eng murakkab va sermazmun sohalaridan biri bo'lib, u tilning leksik-semantik tizimida o'ziga xos o'rinni egallaydi. Fe'l frazeologik birliklari (bundan keyin — FFB) esa ushbu tizimning markaziy qatlamini tashkil etadi, chunki ular harakatni, jarayonni va holatni ifodalovchi eng faol birliklar sifatida nutqda keng qo'llaniladi. O'zbek, rus va ingliz tillari tipologik jihatdan har xil guruhga mansub bo'lsa-da (ikkisi hind-yevropa, biri turk tillar oilasiga kiradi), ularning frazeologik fondida bir qator universal semantik qonuniyatlar mavjud.

Frazeologik birliklarning semantikasini o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faollashdi. V.V.Vinogradov¹ rus frazeologiyasining poydevorini qo'ygan bo'lsa, N.M.Amosova² ingliz frazeologiyasini kontekstual jihatdan tadqiq etdi. O'zbek tilshunosligida esa Sh.Rahmatullayev³ frazeologiya nazariyasining asosiy tamoyillarini ishlab chiqdi. Biroq uch tilni birgalikda qiyosiy-semantik aspektida o'rganuvchi maxsus tadqiqotlar hali yetarli darajada emas.

Ushbu maqolaning maqsadi — o'zbek, rus va ingliz tillaridagi FFB tizimida kuzatiladigan asosiy semantik hodisalarni: sinonimiya, antonimiya, polisemiya va omonimiyani qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, uch tilning frazeologik materialini bir butun semantik tizim sifatida ko'rib chiqiladi va semantik universalialar hamda divergent xususiyatlar aniqlanadi.

Frazeologik birliklarning semantikasi oddiy so'zlarning semantikasidan tubdan farq qiladi. FFB ma'nosi komponentlarining alohida ma'nolarining yig'indisiga teng emas — bu fenomen frazeologik ma'noning idiomatikligi deb ataladi⁴. Fe'l frazeologizmlarida semantik jarayon ikki bosqichda amalga oshadi: birinchidan, leksik komponentlar o'rtasida semantik aloqa o'rnatiladi; ikkinchidan, butun birikmaning yaxlit ma'nosi shakllanadi.

Akademik A.I.Molotkova ta'kidlaganidek, "frazeologik birlikning ma'nosi uning tarkibiy qismlarining erkin ma'nolaridan mavhumlanish orqali vujudga keladi"⁵. Bu jarayon metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi troplariga asoslanadi. Masalan, ingliz tilidagi to kick the bucket (o'lmoq) birikmasida metaforik ma'no ko'chishi sodir bo'lgan; o'zbek tilidagi oyog'ini uzatmoq (o'lmoq, dam olmoq) frazeologizmida esa polisemantik ma'no shakllanishiga duch kelamiz.

Qiyosiy frazeologiyada semantik tahlil uchun ekvivalentlik tushunchasi markaziy o'rin tutadi. M.I.Chernysheva⁶ frazeologik ekvivalentlarni to'liq, qisman va noekvivalent turlarga ajratgan. To'liq ekvivalentlar uch tilda bir xil obrazli asosga, bir xil grammatik tuzilishga va bir xil semantik hajmga ega birliklardir. Qisman ekvivalentlarda esa semantik hajm yoki uslubiy bo'yoq farqlanishi mumkin.

1. Sinonimik qatorlarning tarkibi va tuzilishi. Frazeologik sinonimiya deganda bir xil yoki yaqin ma'noni ifodalovchi, lekin bir-biridan uslubiy bo'yog'i, ekspressiv kuchi yoki qo'llanish doirasi jihatidan farqlanadigan frazeologik birliklarning munosabati tushuniladi⁷. FFB tizimida sinonimik qatorlar nihoyatda boy va turli-tuman bo'ladi.

O'zbek tilida jon bermoq — ko'z yummoq — dunyodan o'tmoq — olamdan ko'z yummoq — ruhini taslim qilmoq kabi sinonimik qator mavjud bo'lib, bu birliklarning barchasi "o'lmoq" ma'nosini ifodalaydi, biroq ekspressiv-uslubiy rang-barang farqlarga ega. Jumladan, jon bermoq neytral uslubda qo'llanilsa, ruhini taslim qilmoq diniy-kitobiy uslubga xos.

Rus tilida bu sinonimik qator yanada keng: отдать богу душу — испустить дух — сыграть в ящик — протянуть ноги — отправиться на тот свет — дать дуба va boshqalar⁸. Mazkur qatorda ham uslubiy tabaqalanish yaqqol ko'zga tashlanadi: отдать богу душу — kitobiy, сыграть в ящик va дать дуба — so'zlashuv uslubiga xos, hatto qo'pol so'zlashuv darajasiga yaqin.

Ingliz tilida shu ma'noni bildiruvchi frazeologizmlar: to pass away — to kick the bucket — to bite the dust — to meet one's maker — to give up the ghost — to shuffle off this mortal coil⁹. Bunda ham uslubiy tabaqalanish aniq: to pass away — evfemistik, to kick the bucket — so'zlashuv, to shuffle off this mortal coil — yuksak-poetik (Shekspirdan olingan).

Uch tilda ham "qo'rqmoq" ma'nosini ifodalovchi sinonimik FFB qatorlarini kuzatamiz. O'zbek tilida: yuragi shu-shu qilmoq — yuragiga vahima tushmoq — rangi o'chmoq — tili tutilmoq; rus tilida: поджилки трясутся — душа ушла в пятки — волосы встали дыбом; ingliz tilida: one's heart sinks — to get cold feet — to have butterflies in one's stomach — to shake in one's boots.

Qiziq semantik hodisa shundaki, uch tilda ham bu ma'noni ifodalovchi frazeologizmlarning katta qismi tana a'zolari (yurak, oyoq, soch, ich) bilan bog'liq. Bu antroposentrik frazeologiyaning universallik tendensiyasini ko'rsatadi¹⁰. Biroq qaysi tana a'zosi tanlanganligi va qanday harakat tasvirlanishi har bir tilda o'ziga xos: o'zbek tilida "yurak"ning markaziy roli, ingliz tilida "oyoq" va "ich" obrazlari ustunlik qiladi.

2.Frazeologik antonimiyaning turlari. Frazeologik antonimiya — qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi frazeologik birliklar munosabati. FFB tizimida antonimiya sinonimiyaga nisbatan kamroq o'rganilgan hodisa bo'lib, u uch asosiy turda namoyon bo'ladi: leksik antonimiyaga asoslangan frazeologik antonimiya, struktur antonimiya va semantik antonimiya¹¹.

O'zbek tilida ishga qo'l urmoq (ishni boshlash) va ishdan qo'l tortmoq (ishdan to'xtash) juftligi leksik komponent darajasida emas, balki butun frazeologizmning semantikasi darajasida antonimik munosabatga kirishadi. Xuddi shu tarzda ko'z ochmoq (tug'ilmoq; anglash) va ko'z yummoq (o'lmoq; e'tiborsiz bo'lmoq) juftligi ham antonimik xarakter kasb etadi.

Rus tilida брать в руки (nazorat qilishni boshlash) va выпускать из рук (nazoratni yo'qotish); принимать близко к сердцу (jiddiy qabul qilmoq) va принимать в штыки (dushmanca qarshi olmoq) kabi antonimik juftlar mavjud¹².

Ingliz tilida to open one's heart (samimiy bo'lmoq) va to close one's heart (o'zini berkitmoq); to get on one's feet (oyoqqa turmoq, tiklanmoq) va to fall on one's feet (omadli bo'lmoq) kabi juftlar uchraydi. Mazkur ingliz tilidagi so'nggi juft o'zbek tili nuqtai nazaridan qiziqarli: to fall on one's feet iborasi semantik inversiya orqali ijobiy ma'no kasb etgan, bu frazeologik semantikaning paradokslaridan biridir¹³. Qiyosiy tadqiqot shuni ko'rsatadiki, antonimik juftlar uch tilda har xil darajada rivojlangan. Ingliz tili FFB sistemasida antonimik juftlar o'zbek va rus tillariga nisbatan kamroq struktural simmetriyaga ega. Bu hodisa ingliz tilining analitik tuzilishi bilan bog'liq: ingliz tilida grammatik vositalar orqali ifodalanuvchi ma'nolar ko'pincha frazeologik antonimiya o'rniga leksik antonimiya vositasida beriladi.

O'zbek tilida esa frazeologik antonimiya ko'pincha fe'lning leksik-semantik guruhlariga asoslanadi: kelmoq/ketmoq, olmoq/bermoq, ochmoq/yopmoq kabi harakat fe'llari frazeologizmlar tarkibida antonimik qatorlar hosil qiladi¹⁴.

3. Frazeologik polisemiyaning mohiyati. Frazeologik polisemiya — bir frazeologik birlikning bir necha bog'liq ma'nolarga ega bo'lishi hodisasi. Bu hodisa frazeologik semantikaning eng murakkab masalalaridan biri bo'lib, u ko'pincha frazeologik omonimiya bilan aralashiriladi¹⁵. Biroq polisemiya va omonimiyaning chegarasi aniq: polisemiya ma'nolar o'zaro semantik bog'liqlikda bo'lsa, omonimiyada bunday bog'liqlik mavjud emas.

O'zbek tilidagi oyog'ini uzatmoq frazeologizmi quyidagi ma'nolarga ega: 1) o'lmoq; 2) dam olmoq, yotib olmoq; 3) o'z imkoniyatidan oshib ketmoq (maqolda). Mazkur uch ma'no bir-biri bilan semantik bog'liqlikda: "oyoqni uzatish" harakatining turli kontekstlardagi metaforik talqini natijasida vujudga kelgan.

Rus tilida держать в руках frazeologizmi ham polisemantik xarakter kasb etadi: 1) nazorat qilmoq, qattiq tutmoq; 2) o'zini boshqarmoq, o'zini qo'lga olmoq. Bu ikki ma'no orasida kontekstual bog'liqlik bor: nazorat ob'ekti — birinchi ma'noda boshqa shaxs, ikkinchi ma'noda — o'z-o'zi¹⁶.

Ingliz tilidagi to let go frazeologizmi esa eng ko'p ma'noli FFBlardandir: 1) qo'yib yubormoq; 2) nazoratni yo'qotmoq; 3) his-tuyg'ularni erkin ifodalash; 4) lavozimdan bo'shatmoq; 5) e'tibor bermaslik. Bu ma'nolar zanjiri kontekstual uzilishlar orqali shakllanib, frazeologik semantikaning rivojlanish yo'nalishini ko'rsatadi¹⁷.

Uch tildagi FFBning polisemantik rivojlanishi uchta asosiy model bo'yicha sodir bo'ladi: radial model (asosiy ma'nodan bir necha ma'no tarmoqlanadi), zanjirli model (har bir yangi ma'no oldingi ma'nodan shakllanadi) va aralash model. O'zbek tili frazeologiyasida zanjirli model ustunlik qilsa, ingliz tilida radial model ko'proq kuzatiladi. Rus tili frazeologiyasi esa aralash modelga yaqin turadi¹⁸.

Bu farq uch tilning tipologik xususiyatlari, shuningdek, madaniy-tarixiy omillar bilan izohlanadi. O'zbek tilida frazeologik polisemiyaning rivojlanishida islomiy madaniyat va tasavvuf ta'sirini ko'rish mumkin; ingliz tilida esa dengizchilik, sport, savdo-sotiq terminologiyasining frazeologiyaga kirib kelishi polisemantik rivojlanishni tezlashtirgan.

4. Frazeologik omonimiyaning tabiati. Frazeologik omonimiya — tashqi ko'rinishda bir xil bo'lgan, lekin semantik jihatdan mutlaqo bog'liq bo'lmagan ma'nolarni ifodalovchi ikki yoki undan ortiq mustaqil frazeologik birlikning mavjudligi¹⁹. FFB tizimida omonimiya uch yo'l bilan

vujudga keladi: frazeologik polisemiyaning parchalanishi natijasida; turli manbalarga ega bir shakldagi frazeologizmlarning to'qnashishi natijasida; frazeologik komponentlarning semantik transformatsiyasi natijasida.

O'zbek tilida qo'lini yuvmoq iborasi ikki mustaqil ma'noni ifodalaydi: 1) biror ishdan voz kechmoq, aloqasini uzmoq (salbiy kontekstda); 2) tavba qilmoq, poklanmoq (diniy kontekstda). Bu ikki ma'no o'rtasida hozirgi til ongida semantik bog'liqlik yo'q — ular omonim bo'lib qolgan.

Ingliz tilidagi to make out frazeologizmi esa frazeologik omonimiyaning klassik namunasi: 1) tushunmoq (I can't make out what he means); 2) ko'rmoq, farqlamoq (Can you make out the sign?); 3) to'ldirmoq, yozmoq (Make out a cheque); 4) o'pishmoq, yaqinlashmoq (so'zlashuv). Bu to'rt ma'no semantik jihatdan alohida bo'lib, turli tarixiy manbalarga borib taqaladi²⁰.

Rus tilida махнуть рукой frazeologizmi ikkita omonim ma'noga ega: 1) e'tibor bermaslik, qo'l siltamoq; 2) biror narsaga ishorat qilmoq (vaqtinchalik ma'no). Bunda ikkinchi ma'no erkin birikmadan frazeologizmga o'tish jarayonida o'zini yo'qotmagan, shuning uchun semantik chegara noaniq²¹.

Uch tildagi tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida frazeologik omonimiya ko'proq kuzatiladi. Bu holat ingliz tilining tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq: tilga ko'plab so'zlarning turli manbalarda — fransuz, skandinav, german — kirib kelishi natijasida komponent sifatida ishtirok etuvchi fe'llar ko'p ma'noli bo'lib qolgan va bu frazeologizmlarning omonim variantlar hosil qilishiga olib kelgan²².

Ushbu tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarga olib keladi: Birinchidan, o'zbek, rus va ingliz tillaridagi FFB tizimida kuzatiladigan sinonimiya, antonimiya, polisemiya va omonimiya hodisalari universal xarakter kasb etadi, ya'ni uch tilda ham uchraydi. Bu frazeologik semantikaning lingvistik universal sifatidagi maqomini tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, mazkur hodisalarning namoyon bo'lish shakli va intensivligi har uch tilda farq qiladi. Sinonimiya o'zbek va rus tillarida ekspressiv-uslubiy jihatdan boyroq, ingliz tilida esa sinonimik qatorlar ko'pincha register farqlari bo'yicha tarmoqlanadi. Antonimiya ingliz tilida kamroq struktural simmetriyaga ega. Polisemiya rus va ingliz tillarida ko'proq radial model asosida, o'zbek tilida esa zanjirli model asosida rivojlangan. Omonimiya ingliz tilida ancha keng tarqalgan.

Uchinchidan, uch tildagi FFBning semantik tizimida milliy-madaniy spesifiklik yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbek tili frazeologiyasida islomiy va sharqiy madaniyat ta'siri; rus tili frazeologiyasida slavyan an'analari; ingliz tili frazeologiyasida esa dengizchilik, sport va savdo an'analari sezilarli o'rin tutadi.

Maqola natijalari ko'p tilli frazeografiya uchun nazariy asos yaratish, tarjima nazariyasi va amaliyotida ekvivalentlikni aniqlash hamda chet til ta'limida frazeologizmlarni o'rgatish metodikasini takomillashtirish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Академик А.А. Шахматов (1864–1920). — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947. — С. 339–364.
2. Amosova N.N. Fundamentals of English Phraseology. — Leningrad: Leningrad University Press, 1963. — 208 p.

3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1992. — 400 b.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1996. — 381 с.
5. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. — Л.: Наука, 1977. — 283 с.
6. Чернышева И.И. Немецкая фразеология и принципы ее научной систематизации // Немецко-русский фразеологический словарь. — М.: Русский язык, 1975. — С. 4–23.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
8. Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. — М.: Астрель, АСТ, 2008. — 832 с.
9. Longman Dictionary of English Idioms. — London: Longman, 1979. — 387 p.
10. Юсупова З.Ф. O'zbek frazeologiyasining antropotsentrik asoslari. — Toshkent: Fan, 2015. — 176 b.
11. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. — М.: Просвещение, 1978. — 160 с.
12. Алехина А.И. Семантические группы во фразеологии современного английского языка. — Минск: Вышэйшая школа, 1978. — 159 с.
13. Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. — Oxford: Clarendon Press, 1998. — 338 p.
14. Mamatov A.E. O'zbek tilida frazeologik birliklar semantikasi. — Toshkent: Fan, 1999. — 144 b.
15. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка. — Пермь: Пермский пединститут, 1974. — 269 с.
16. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1985. — 160 с.
17. Cowie A.P. Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. — Oxford: Clarendon Press, 1998. — 258 p.
18. Nazarov Q. Qiyosiy frazeologiya masalalari. — Toshkent: O'zbekiston, 2010. — 112 b.
19. Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. — Самарканд: СамГУ, 1973. — 223 с.
20. Oxford Dictionary of English Idioms / Ed. by A.P.Cowie, R.Mackin, I.R.McCaig. — Oxford: OUP, 1993. — Vol. 1–2.
21. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом // Вопросы языкознания. — 1996. — № 1. — С. 71–93.
22. Nabiyeva D.A. O'zbek va ingliz tillari frazeologiyasining qiyosiy-semantik tahlili: Nomzodlik dissertatsiyasi. — Toshkent, 2018. — 158 b.